

Добрила Братић

ЦЕРЕМОНИЈА ИСПРАЋАЊА РАДНИКА У ПЕНЗИЈУ

Један од важних елемената урбаног фолклора је свакако онај везан за радни век појединца запосленог у радној организацији. С обзиром на број радника запослених у индустрији, односно главну оријентацију друштва у последњих двадесетак година, може се рећи да је фабрика основни простор у којем највећи број запосленог становништва проводи свој радни век. Фолклор који се ствара и развија у том оквиру представља прави изазов за етнологију, тим пре што би ова истраживања била природан наставак етнологског рада на испитивању обичајне праксе уз радни процес и привређивање.

Колико ми је познато, ово је први прилог из ове области код нас, што донекле оправдава чињеница да се ради о обичајима који су још увек у процесу формирања.

С циљем да уочим и опишем неке важније елементе овог облика фолклора, који би била основа за будућа комплекснија истраживања, вршила сам теренска испитивања у неколико градова-индустријских центара у западној Србији: Прибоју, Новом Пазару и Ивањици. Према добијеном материјалу ови обичаји могу се сврстати у две групе: а) обичаји који прате живот појединца у току његовог радног века у фабрици (ступање у радни однос — добијање прве плате, напредовање у служби, прелазак у другу радну организацију, одлазак радника у пензију); б) обичаји који се односе на радну организацију у целини (прославе, годишњице, јубилеји).

Предмет овог рада је анализа церемоније која се организује приликом испраћаја радника у пензију. Чињеница да је прослава пензионисања највише елеборирана у поређењу са другим обичајима који прате живот појединца у току његовог радног века у фабрици, битно је утицала на избор управо овог, из поменутог комплекса обичаја.

Анализа је рађена на основу материјала сакупљеног у Фабрици аутомобила Прибој (у даљем тексту ФАП), у којој се свечаном обележавању

одласка у пензију посвећује посебна пажња. Треба свакако напоменути да се ради о изразито унифицираном обичају, и да су одступања, како од једне до друге радне организације, тако и између испитиваних градова знатна, с тим што варијанта забележена у ФАП-у представља најразвијенији облик ове свечаности.

С обзиром на то да се ради о промени друштвеног статуса (запослен-пензионер), церемонија пензионисања биће посматрана са становишта обрада прелаза.¹

* *
*

Свечано обележавање одласка у пензију уобичајило се отприлике пре десетак до петнаест година. Први свечани испраћаји били су неформални и иницирали су их сами радници да би то касније било прихваћено и од стране Радне организације, која и сама преузима бригу око свечаног испраћаја својих радника у пензију.

Данас се прослава испраћаја у пензију може пратити на два нивоа:

1. у оквиру радне организације
 - а) неформални део — прослава у оквиру најуже групе блиских сарадника;
 - б) званични део — свечани испраћај пензионера на нивоу радне организације, везан за 30. октобар, дан фабрике;
2. прослављање пензионисања у оквиру породице.

1. а) Када добије решење за пензију, уобичајено је да радник части своје непосредне сараднике. Обично се у фабрику „прошверца“ која боца пића и „мезе“ донето од куће. Уз весело расположење сви се почасте. Понекад, по примљеном решењу, слављеник води своје блиске сараднике после радног времена у кафану, где наставе са прославом.

Исто тако, неколико дана пред напуштање посла блиски сарадници самоиницијативно организују малу прославу за свог члана који је примио решење о пензионисању. Од заједнички прикупљеног новца приреди са мала закуска у фабрици, уручи се пригодан поклон, а неко „речитији“ одржи здравицу. У здравици се истичу позитивне особине слављеника, његове радне заслуге, пожели му се дуг живот и добро здравље, а здравица се обично завршава неком духовитом и ведром опаском (нпр. жеља за повишицу пензије).

б) Сваке године 30. октобра организује се свечани ручак за све раднике ФАП-а који су те године пензионисани. Пензионере по правилу прима генерални директор, а уколико је он заузет замењује га председник синдиката, директор неког од ООУР-а или неки други функционер. Као гости на ручку су обично присутни и представници синдиката, здравствене службе ФАП-а и социјални радник. Као почасни гости позивају се посебно заслужни и истакнути радници ФАП-а који су у пензији.

Функционер који прима пензионере, отвара свечаност говором, који је углавном стереотипан и обавезно садржи следеће елементе:

1. истичу се заслуге пензионисаних радника и захваљују им се у име радне организације на њиховом радном доприносу;

2. истиче се да они и даље остају чланови колектива, који рачуна на њихову помоћ и сарадњу, поготову у евентуалним кризним ситуацијама.

После одржаног говора, задужени функционер поименце прозива пензионере и свечано им уручује поклон (обично ручни сат).

После тога приступа се свечаном ручку припремљеном за све присутне слављенике и званице.

2. Уобичајено је да се извесно време после пензионисања код куће приреди свечани ручак на који се позивају рођаци, комшије, блиски сарадници и колеге с посла. Ове породичне свечаности обично су доста скромне, а често су то мале закуске „уз чашицу“, што уосталом зависи од материјалног стања и могућности породице. Међутим, организовање, макар и најскромније породичне свечаности овом приликом никад се не пропушта.

* *
*

Као што је у уводу наглашено свечани испраћај у пензију биће посматран са становишта обреда прелаза. У конкретном случају, обред прати прелаз из једног социјалног статуса појединца у други, односно из статуса запосленог у статус пензионера.

Пре него се пређе на утврђивање фаза обреда прелаза (сепарација, лиминална фаза и агрегација) нужно је описати почетно и завршно стање која својим карактеристикама омогућавају препознавање елемената појединих фаза.

Почетно стање се може најкраће описати статусом — ЗАПОСЛЕН. Друштвени оквир у коме се остварује тај статус је радна организација. Овај статус обезбеђује прецизно дефинисано место у друштвеној структури (хијерархији) из кога произлазе ПРАВА (однос према надређеним и подређеним, лични доходак и сва остала права из радног односа) и ДУЖНОСТИ (извршавање радних обавеза у радној организацији, радна дисциплина и слично).

Завршно стање описује се статусом — ПЕНЗИОНЕР. Друштвени оквири у којима се остварује је породица, мада се може остварити и у старачком дому и слично. Из таквог статуса произлазе ПРАВА (на пензију, здравствено осигурање итд.) и СЛОБОДНО ВРЕМЕ, које се у постојећем типу породице реализује као нове обавезе (од обавеза према трећој генерацији до интензивније улоге у тзв. кућним пословима).

Први, неформални део прославе са најужим кругом сарадника у фабрици, садржи све елементе симболичког понашања који указују на „издвајање појединаца из раније стабилне тачке у социјалној структури“², односно фазу сепарације. Ово симболичко издвајање појединца који је примио решење о пензионисању показује промену његовог положаја како унутар уже групе сарадника, тако и унутар читаве радне организације. Издвајање од других сарадника можда је најјасније изражено кроз право ритуалног субјекта да легално, уз прећутан пристанак надлежних, крши радну дисциплину, и око себе сеје извесну атмосферу анархије и нерада. Све оно што би се у уобичајеним околностима могло окарактерисати као прекршај радне дисциплине, сада се прима с одобравањем и наклоношћу. Тко би замерио

будућем пензионеру, или његовим сарадницима који му приређују опроштај, што уносе пиће у фабрику, што напуштају своје послове да би свечано обележили растај са колегом? Елементи сепарације очиту су и на вербалном нивоу, где текстови здравица, пригодних говора и шала, јасно показују скори растај са досадашњим колегом и сарадником.

Остали учесници у оваквим свечаностима (сарадници с посла), такође пролазе кроз обред прелаза, али они су само „катализатори ритуалне акције“³, који не мењају своје место у друштвеној структури, и због тога се могу назвати ритуалним помагачима.⁴

За разлику од претходне фазе у којој је доминирала тежња за симболичким издвајањем ритуалног субјекта од сарадника на послу који не мењају свој друштвени положај, у званичном делу прославе доминира тежња за изједначавањем са другим учесницима у ритуалу, који деле исту судбину — прелазе из статуса радника у статус пензионера. Фабричка прослава тежи брисању и негирању појединачних разлика међу слављеницима, као и унутар целокупне структуре њихових односа са радном организацијом, лишвајући их ранијег положаја који су заузимали на хијерархијској лествици своје фабрике. Ово најбоље показује да се ради о лиминалној фази, коју прије свега карактерише социјална безвременост и неструктурираност⁵. Тежња ка изједначавању свих ритуалних субјеката и декструкција хијерархијских односа међу њима најбоље се види кроз анализу ритуалних улога на релацији фабрички функционер (који води читаву свечаност) — слављеници. У односу на функционера који је јасно представник фабрике, сви слављеници су исти, лишени, како свог реалног друштвеног положаја који су (као радници) заузимали у оквиру радне организације, тако и свог личног положаја који су стварали дугогодишњим контактима са другим људима у својој радној средини.

Ово изједначавање може се пратити како на вербалном, тако и на невербалном нивоу симболичке комуникације која се овом приликом одвија.

Стереотипни говор фабричког функционера је потпуно у знаку изједначавања и негирања било каквих разлика међу слављеницима — сви они представљени су као једнако заслужни, и даље једнако потребни фабрици, и у сваком погледу једнако важни. Понашање функционера током читаве свечаности усмерено је управо том основном циљу — све слављенике удостојити једнаке пажње, било да се ради о бившој чистачици или бившем руководиоцу. Све их прозвати поименце, руковати се са свима, честитати им, уручити свима исте поклоне. Дакле, може се рећи да ритуална симболика укида разлике у рангу, које карактеришу њихов претходни положај у друштвеној структури. Ритуал симболички руши постојећи поредак и тиме се ставља у функцију имагинарног превазилажења друштвене тензије која се ствара у условима строго структурираних односа у радној организацији.

Претходном анализом показан је манифестни ниво ритуала садржан у свесној тежњи организатора за изједначавањем и одавањем истовременог признања свим својим радницима. То је постигнуто утолико што су сви слављеници изједначени у односу на функционера, односно структуру, коју он представља. Међутим, сам однос функционер — слављеници открива други ниво ритуалне симболике, која је у функцији афирмације постојећих друштвених односа. Према слављеницима, функционер је у јасном односу надређени — подређени у статусу, што се види:

- а) кроз саму чињеницу да пензионере увек „прима“ неки од руководиоца, дакле, не било ко него представник фабрике;
- б) кроз улогу руководиоца у ритуалу, која је у потпуности у складу са његовим реалним положајем у фабрици;
- в) кроз специјалну структуру ритуала;

Састав осталих учесника у званичном делу прославе такође показује строгу структурираност (представници појединих служби ФАП-а и заслужни пензионери). На основу тога, јасно је да је једнакост резервисана само за иницијантску групу, док остали учесници, који не мењају свој социјални статус и даље остају у строго структурираним односима.

Дакле, посматрано са овог аспекта дати ритуал се јавља у функцији афирмације постојећих односа у друштвеној структури. Ова два међусобно супротна нивоа ритуала могу се приказати на следећи начин:

Свесни — намеравани ефекат
привремено укидање хијерархије
једнакост
непостојање ранга
негација почетног стања

реални ефекат
успостављање хиј. односа
неједнакост
разлике у рангу
реафирмација односа у
почетном стању

На крају, породична свечаност поводом пензионисања, може се идентификовати као фаза агрегације, којом се ритуални субјекат уводи у свој нови друштвени положај. То што је агрегација везана искључиво за породицу није случајно, обзиром да промена друштвеног статуса у овом случају подразумева и ширу промену оквира живота појединца, који се пензионисањем сужава на породицу, а само у ретким случајевима основни друштвени оквир живота постају институције као што је старачки дом и слично. Као један од основних проблема везаних за пензионисање В.Смиљанић истиче прилагођавање на живот у породици у новим условима. Пензионер, као и његова породица суочени су са проблемом реорганизације досадашњег начина живота (питање вишка слободног времена, преузимање неких обавеза од стране пензионисаног члана породице и сл.), који коначно могу утицати на промену ранијих односа унутар породице⁶. То значи да читава породица пролази кроз фазу реагрегације, обзиром на то да су сви њени чланови суочени са потребом прилагођавања новонасталим условима. То може довести до привремене дестабилизације и нарушавања устаљених односа и начина живота у породици, због чега она има наглашену потребу да иступа као јединствена, интегрисана целина. Породични ритуал у част пензионисања је у првом реду израз те потребе, што значи да се јавља у функцији интеграције породичне заједнице у једном од њених кризних момената.

С друге стране, због сужених друштвених оквира у којима се одвија живот појединца након одласка у пензију, јавља се наглашена потреба за одржавањем и његовањем друштвених веза, како шире сродничких, тако и пријатељских. Позивање пријатеља и рођака на породичну свечаност поводом пензионисања је добра прилика да се пред широм заједницом обзнани

нови друштвени положај појединца. Истовремено, то је начин за учвршћење друштвених веза, које у условима суженог друштвеног оквира у којем живи пензионер, добијају нарочиту важност.

* * *

Поређење испитиваног обреда са општом структуром обреда прелаза, у циљу утврђивања специфичности које се јављају у конкретном случају, показује нека значајна одступања. Ритуал, којим се појединац или група уводи у нови друштвени статус, по правилу тежи симболичком разарању и укидању старих односа, пре него се успоставе нови. То се постиже привременом деструкцијом постојеће друштвене структуре, која кулминира у лиминалној фази⁷.

У испитиваном ритуалу, као што се види из анализе, долази до извесног одступања, обзиром на то да лиминална фаза само на једном нивоу показује неструктурираност, односно тежњу за укидањем хијерархије. Други ниво, насупрот томе, одражава тежњу за афирмацијом постојеће хијерархијске структуре. Разлоге због којих се чак и у лиминалној фази не постиже потпуно укидање постојеће структуре, треба тражити првенство у специфичним потребама дате друштвене организације.

Ако се има у виду чињеница да је реч о радној организацији чији је примарни циљ што боља ефикасност у послу, онда је јасно да је једна од њених основних потреба — потреба за строгим хијерархијом у односима, где свако тачно зна своја права и дужности, а тиме и своје место унутар радне организације. Ова потреба друштвене организације у чијим се оквирима одвија званична прослава испраћаја у пензију, условљава и структуру ритуала, и она представља основни разлог одступања у лиминалној фази.

С друге стране, може се претпоставити да је амбиваленција лиминалне фазе условљена и другим специфичностима овог обреда, од којих је пресудна чињеница да се он одвија у два друштвена оквира, с тим што се сепарација и лиминална фаза одвијају у оквирима радне организације, а агрегација у породици. Из тога се намеће закључак да је амбиваленција лиминалне фазе условљена и чињеницом да нико сем иницијантске групе не мења свој друштвени положај, већ сви и даље остају у постојећим структурним односима. Претпоставка је да то може бити један од разлога што ритуал показује „резерву“ према потпуном укидању постојеће структуре у лиминалној фази.

Напомене

1. A. Van Gennep, *The Rites of Passage*, The University of Chicago Press, 1972.
2. V. Turner, *The Ritual Process*, Penguin Books, 1969, 80.
3. М. Прошић-Дворнић, *Погребни ритуал у светлу обреда прелаза*, Етнолошки преглед 18, Београд 1982, 49.
4. Ibid.
5. V. Turner, *op. cit.*, 80—81.
6. В. Смиљанић, *Психологија старења*, Београд 1979, 157—158.
7. М. Водопија, *Матурирање као rite de passage*, Народна умјетност 13, Загреб 1977, 89.